

नागपूर शहरातील नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांची भावनात्मक क्षमता व चिंता याचा

अभ्यास

वंदना रोकडे व डॉ.मीना काळेले,
महिला महाविद्यालय, नागपूर

प्रस्तावना

घरातील स्थान, आर्थिक स्थैर्य, जीवनशैली आणि कुटुंबातील सदस्यांशी, विशेषतः मुलांशी असलेले नाते या असंख्य विषयाभोवती स्त्रियांच्या समस्या वर्षानुवर्षे गुरफटून राहिल्या. चार पाच दशकांपूर्वीपर्यंत, जेव्हा कौटुंबिक रुढींचा प्रभाव स्त्रिवर सर्वाधिक होता, तेव्हाची स्त्री म्हणजे पुरुषप्रधान संस्कृतीने रंगविलेले केवळ एक सुबक चित्र होते. म्हणजे, पत्नी, आई, सासू, सून, जाऊ, नणंद अशा वेगवेगळ्या कौटुंबिक भूमिकांमध्ये वावरतांनाची तिची वागणूक हाच स्त्रियांच्या गुणवत्तेचा कस ठरविण्याचा निकष होता. काळ बदलत चालला, स्त्रियांनादेखील शिक्षणाच्या आणि नोकरीच्या संधी खुणावू लागल्या, तेव्हा स्त्रियांचे उंबरठ्याआड अडकलेले विश्व मोकळे झाले. कुटुंबाचा गाडा हाकणे ही सामुहिक जबाबदारी आहे त्यात पती इतकाच पत्नीचा देखील या जबाबदारीत प्रत्येक पावलावर समान वाटा आहे, हे प्रसंगी पुकारलेल्या लढ्यातून किंवा सिद्ध केलेल्या कर्तबगारीतून स्त्रिये दाखवून दिले.

आज पुरुषांच्या बरोबरीने नोकरी व व्यवसायात वावरणारी प्रत्येक नोकरदार स्त्री केवळ बदलत्या समाजव्यवस्थेतून आलेल्या आत्मविश्वासाचा किंवा मिळालेल्या हक्काचा वाटा उचलण्याच्या मानसिकतेतच असते असे दिसत नाही. वाढती महागाई, बदलती जीवनशैली, आणि त्यामुळे कुटुंबाच्या अर्थव्यवस्थेचा डोलारा सांभाळण्यासाठी करावा लागणारा संघर्ष ही आजही मध्यमवर्गीय कुटुंबाची अपरिहार्यताच आहे. अनेक पाहण्यातून निष्पन्न झालेल्या निष्कर्षानुसार, शहरी भागातील २६ टक्के महिला नोकरीसाठी सकाळी घराबाहेर पडतात. म्हणजे साधारणपणे शहरात राहणाऱ्या प्रत्येक चार कुटुंबांपैकी एका कुटुंबातील स्त्री नोकरी करते. अशा अशा महिलांना आपल्या घराची घडी विस्कटू न देण्याचेही आव्हान पेलायचेच असते. सद्यपरीस्थितीत सामान्य कुटुंबातील महिलांसाठी नोकरी हा जगण्याच्या

संघर्षाचा अपरिहार्य भाग असल्यामुळे कुटुंबातील जबाबदाऱ्यांचे स्थान इच्छा नसतांनासुद्धा दुय्यम ठेवावे लागते.

आजही भारतात स्त्रियांचे कुटुंबातील स्थान पुरुषांपेक्षा कमी दर्जाचे आहे. अनेक बदल झालेले असले तरी स्त्री श्रमिकांच्या स्थितीत कोणत्याच प्रकारचे हितकारक बदल झाले नाही. सासरे, पती व मुलांकडून त्यांना चांगली वागणूक मिळत नाही. स्वतः कमावलेल्या उत्पन्नावर त्यांचा अधिकार नसतो, स्वतः मिळविलेले उत्पन्न तिला स्वतः खर्च करण्याची परवानगी नसते, घरातील अनेक महत्वाचे निर्णय पुरुषच घेत असतात. भारत देशाच्या आर्थिक व सामाजिक विकासात ग्रामीण स्त्रियांचे स्थान महत्वाचे आहे. ग्रामीण स्त्रियांची श्रमशक्ती, कौशल्य व कार्यक्षमताही अत्यावश्यक आहे.

आज परिस्थिती बरीच बदललेही आहे. आज हे मानले जाते की जर या कामकरी महिलांना काम सोडून दिले तर देशाची अर्थव्यवस्था डळमळीत होऊ शकते. सरकारी धोरणांमध्ये काही बदल झालेला आहे, स्त्रियांसाठी शिक्षण—प्रशिक्षणाचे कार्यक्रम आयोजित केले जातात. असे असले तरीही नीती—निर्माण कार्यक्रमात स्त्रियांचा सहभाग नसल्याने हे सर्व कार्यक्रम व योजना तितक्याशा प्रभावी ठरत नाहीत, अधिकाऱ्यांच्या वागणूकी स्त्रियांच्या प्रती बदललेल्या नाहीत त्यामुळे देशातील श्रमशक्तीमध्ये स्त्रिया आणि पुरुषांच्या आकडेवारीत भिन्नता आहे. उत्पादन—कार्यातील सहभाग, बेकारी आणि गुणवत्ता या दृष्टीने आजही स्त्रियांची स्थिती पुरुषांच्या तुलनेत खालावलेली आहे. आजच्या यांत्रिक व धकाधकीच्या युगामध्ये नागरिकांची जीवनशैली शारीरिक दृष्ट्या निष्क्रिय होत असून शारीरिक हालचाली व व्यायामाचा अभाव आढळून येतो. प्रदुषणामुळे अनेक विकार नागरीकांना ग्रासत असल्याचे दिसून येते. याचा परिणाम त्यांच्या कार्यक्षमतेवर होतो. या सर्व बाबींमुळे, प्रस्तुत संशोधनकार्यात नोकरी करणाऱ्या महिलांमधील भावनात्मक चिंता ताणतणावाचे अध्ययन करण्यात आले.

संशोधनाचे उद्देश

- नागपूर शहरातील नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांच्या भावनात्मक स्तराचे अध्ययन करणे.
- नागपूर शहरातील नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांच्या चिंता स्तराचे अध्ययन करणे.
- नागपूर शहरातील नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांच्या ताण तणाव स्तराचे अध्ययन करणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधन अध्ययनामध्ये सर्वेक्षण पद्धतीचा प्रयोग करण्यात आला. प्रस्तुत संशोधन करण्यासाठी संशोधन क्षेत्र म्हणून नागपूर शहराची निवड करण्यात आली आहे. नागपूर शहर हे महाराष्ट्राची उपराजधानी असून महाराष्ट्र राज्यातील झपाट्याने विकसीत होत असलेल्या प्रमुख शहरांपैकी नागपूर शहर हे एक प्रमुख प्रगतीशील शहर म्हणून ओळखले जाते. मागील तिन दशकात नागपूर शहराचा मोठ्या प्रमाणात औद्योगिक विकास झाला असून नागपूर शहराच्या जवळपास बुटीबोरी, हिंगणा, कळमेश्वर, मौदा इ. मोठे औद्योगिक क्षेत्र निर्माण झाले. या औद्योगिक क्षेत्रांमधील विविध उद्योगात काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांची संख्या देखील मोठ्या प्रमाणावर वाढली असून या कर्मचाऱ्यांमध्ये पुरुषांसोबत स्त्रियांचाही तेवढाच सहभाग असल्याचे आढळते. वरील बाब लक्षात घेता अध्ययनाचा विषय व उद्देश्यांच्या अनुषंगाने संशोधनाकर्ता नागपूर शहर हे कार्यक्षेत्र निश्चित केले आहे.

जनसंख्या आणि न्यादर्श :-

प्रस्तुत संशोधनात नागपूर शहरातील नोकरी करणाऱ्या सर्व महीलांना जनसंख्या म्हणून संबोधण्यात आले आहे. प्रस्तुत संशोधन कार्यात स्तरीय यादृच्छिक न्यादर्श निवड केलेली आहे. प्रस्तुत संशोधनाकरीता नागपूर शहरातील एकुण चार विविध श्रेणींमध्ये (प्रथम, द्वितीय, तृतीय व चतुर्थ) कार्य करित असलेल्या असलेल्या प्रत्येकी १५० नोकरी करणाऱ्या महिला असे एकुण ६०० नोकरी करणाऱ्या महिलांची निवड स्तरीय यादृच्छिक पद्धतीने सहेतूक करण्यात आली.

तथ्य संकलन पद्धती

प्राथमिक स्रोत :

तथ्य संकलनासाठी अनुसूची पद्धत व सर्वेक्षण पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला.

१. भावनात्मक क्षमता परीक्षण R. Bharadwaj and H. Sharma. Emotional Competence Scale ह्या चाचणीद्वारे करण्यात आले.
२. चिंता स्तर : H. Sharma, R. L. Bharadwaj and M. Bhargava. Comprehensive Anxiety Test ह्या चाचणीद्वारे करण्यात आले.

३. ताणतणाव : निश्चित केलेल्या तणावासंबंधी उद्दिष्ट प्राप्तीसाठी आवश्यक असलेली माहिती मिळविण्यासाठी प्रश्नावली या साधनाचा वापर करण्यात आला.

माहितीचे सांख्यिकीय विश्लेषण :

सांख्यिकीय तंत्रातील विविध ग्राह्यता चाचणीचा विशेषत्वाने उपयोग करण्यात आला. त्या आधारावर निष्कर्ष काढले गेलेत. प्राप्त माहितीवरून वारंवारिता (Frequency) व बहुलक (Mode) काढण्यात आले.

नागपूर शहरातील नोकरी करणाऱ्या महिलांची भावनात्मक क्षमता

सारणी क्रमांक १

नागपूर शहरात नोकरी करणाऱ्या प्रथम व द्वितीय श्रेणी अधिकारी वर्ग आणि तृतीय व चतुर्थ श्रेणी कर्मचारी वर्गातील महिलांच्या भावनात्मक क्षमतेच्या स्तरासंबंधी माहिती

भावनात्मक क्षमता	अधिकारी वर्ग				कर्मचारी वर्ग			
	प्रथम श्रेणी		द्वितीय श्रेणी		तृतीय श्रेणी		चतुर्थ श्रेणी	
	संख्या	शेकडा प्रमाण	संख्या	शेकडा प्रमाण	संख्या	शेकडा प्रमाण	संख्या	शेकडा प्रमाण
अत्याधिक	१५	१०	२६	१७.३	२४	१६	१८	१२
अधिक	१७	११.३	४२	२८.०	४२	२८	२४	१६
साधारण	६९	४६.०	५१	३४.०	५६	३७.३	५६	३७.३
कमी	२३	१५.३	२३	१५.३	१८	१२	४२	२८.०
अत्यंत कमी	२६	१७.३	८	५.३	१०	६.७	१०	६.७
एकूण	१५०	१००	१५०	१००	१५०	१००	१५०	१००

वरील सारणी क्रमांक १ मध्ये नागपूर शहरात नोकरी करणाऱ्या प्रथम व द्वितीय श्रेणी अधिकारी वर्ग आणि तृतीय व चतुर्थ श्रेणी कर्मचारी वर्गातील महिलांच्या भावनात्मक क्षमतेच्या पर्याप्ततेसंबंधी माहिती दर्शविण्यात आली आहे. सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनुसार भावनात्मक क्षमता साधारण असणाऱ्या प्रथम श्रेणी अधिकारी महिलांची संख्या ६९ (४६ टक्के) असून द्वितीय श्रेणी अधिकारी महिलांची संख्या ५१ (३४ टक्के) आहे. त्याचप्रमाणे भावनात्मक क्षमता साधारण असणाऱ्या

तृतीय श्रेणी अधिकारी महिलांची संख्या ५६ (३७.३ टक्के) असून चतुर्थ श्रेणी अधिकारी महिलांची संख्या ५६ (३७.३ टक्के) आहे.

प्राप्त माहितीवरून नागपूर शहरातील प्रथम श्रेणी अधिकारी, द्वितीय श्रेणी अधिकारी, तृतीय श्रेणी कर्मचारी व चतुर्थ श्रेणी कर्मचारी पदावर कार्यरत बहुतांश महिलांच्या भावनात्मक सखोलतेची पर्याप्तता साधारण स्वरूपाची असल्याचे निदर्शनास आले.

नागपूर शहरातील नोकरी करणाऱ्या महिलांचा चिंता स्तर

सारणी क्रमांक २

नागपूर शहरात नोकरी करणाऱ्या प्रथम व द्वितीय श्रेणी अधिकारी वर्ग आणि तृतीय व चतुर्थ श्रेणी कर्मचारी वर्गातील महिलांच्या चिंता स्तरासंबंधी माहिती

चिंता स्तर	अधिकारी वर्ग				कर्मचारी वर्ग			
	प्रथम श्रेणी		द्वितीय श्रेणी		तृतीय श्रेणी		चतुर्थ श्रेणी	
	संख्या	शेकडा प्रमाण	संख्या	शेकडा प्रमाण	संख्या	शेकडा प्रमाण	संख्या	शेकडा प्रमाण
अत्याधिक	१३	८.७	२४	१६.०	२१	१४.०	१३	८.७
अधिक	१६	१०.७	३६	२४.०	४२	२८.०	२१	१४
साधारण	५९	३९.३	४२	२८.०	४१	२७.३	३२	२१.३
कमी	२४	१६.०	२८	१८.७	३२	२१.३	५४	३६
अत्यंत कमी	३८	२५.३	२०	१३.३	१४	९.३	३०	२०
एकूण	१५०	१००	१५०	१००	१५०	१००	१५०	१००

वरील सारणी क्रमांक २ मध्ये नागपूर शहरात नोकरी करणाऱ्या प्रथम व द्वितीय श्रेणी अधिकारी वर्ग आणि तृतीय व चतुर्थ श्रेणी कर्मचारी वर्गातील महिलांच्या चिंता स्तरासंबंधी माहिती दर्शविण्यात आली आहे. सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनुसार साधारण चिंता स्तर असणाऱ्या प्रथम श्रेणी अधिकारी महिलांची संख्या ५९ (३९.३ टक्के) असून द्वितीय श्रेणी अधिकारी महिलांची संख्या ४२ (२८ टक्के) आहे. त्याचप्रमाणे अधिक चिंता स्तर अधिक असणाऱ्या तृतीय श्रेणी अधिकारी महिलांची संख्या ४२ (२८ टक्के) असून चतुर्थ श्रेणी अधिकारी महिलांची संख्या २१ (१४ टक्के) आहे.

प्राप्त माहितीवरून नागपूर शहरातील प्रथम श्रेणी अधिकारी व द्वितीय श्रेणी अधिकारी पदावर कार्यरत बहूतांश महिलांचे चिंतास्तर साधारण असून, तृतीय श्रेणी कर्मचारी पदावर कार्यरत बहूतांश महिलांचे चिंता स्तर अधिक असल्याचे आढळले. तथापी चतुर्थ श्रेणी कर्मचारी पदावर कार्यरत बहूतांश महिलांचे चिंतास्तर कमी आहे.

निष्कर्ष

आजच्या यांत्रिक व धकाधकीच्या युगामध्ये नागरिकांची जीवनशैली शारीरिक दृष्ट्या निष्क्रिय होत असून शारीरिक हालचाली, व्यायामाचा अभाव व वाढते प्रदुषण यामुळे अनेक विकार नागरीकांना ग्रासत असल्याचे दिसून येते. याचा परिणाम त्यांच्या कार्यक्षमतेवर होतो. यामुळे एकूणच राज्याची व पर्यायाने राष्ट्राची हानी होते. आज जाणवणारी शारीरिक निष्क्रियता, अकाली वृद्धत्व, दुर्धर रोगाचे वाढते प्रमाण, यामुळे वैद्यकीय खर्चात वाढ होत आहे. सर्वांसाठी सुदृढता व त्याद्वारे आरोग्यसंपन्न व कार्यक्षम जीवन ही काळाची गरज आहे. प्रस्तुत संशोधनकार्यात “नागपूर शहरातील नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांची भावनात्मक क्षमता व चिंता या विषयाच्या अनुशंगाने संकलित केलेल्या माहितीच्या सांख्यिकीय विश्लेषणा वरून प्राप्त परिणामांच्या आधारे खलील निष्कर्ष काढण्यात आले ते पुढील प्रमाणे आहेत—

नागपूर शहरातील नोकरी करणाऱ्या महिलांची भावनात्मक क्षमता

- नागपूर शहरातील प्रथम श्रेणी अधिकारी, द्वितीय श्रेणी अधिकारी, तृतीय श्रेणी कर्मचारी व चतुर्थ श्रेणी कर्मचारी पदावर कार्यरत बहूतांश महिलांच्या भावनात्मक सखोलतेची पर्याप्तता साधारण स्वरूपाची आहे.

नागपूर शहरातील नोकरी करणाऱ्या महिलांचा चिंता स्तर

- नागपूर शहरातील प्रथम श्रेणी अधिकारी व द्वितीय श्रेणी अधिकारी पदावर कार्यरत बहूतांश महिलांचे चिंतास्तर साधारण असून, तृतीय श्रेणी कर्मचारी पदावर कार्यरत बहूतांश महिलांचे चिंता स्तर अधिक असल्याचे आढळले. तथापी चतुर्थ श्रेणी कर्मचारी पदावर कार्यरत बहूतांश महिलांचे चिंतास्तर कमी आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

- १) बोधनकर सुधीर, प्रा. अलोनी विवेक, सामाजिक संशोधन पद्धती, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २००३:१४७.
- २) बोरकर पुरुषोत्तम; मानसशास्त्र मानवी वाढ व विकास, पिंपळापूरे बुक डिस्ट्रीब्युटर्स, नागपूर, जानेवारी २००९ , पृ. ९८
- ३) बर्वे डॉ. राजेंद्र मानसिक ताणतणाव कसा रोखाल?, मनोविकास प्रकाशन,पुणे, २०१३
- ४) मृणालीणी १९९५, स्त्रि प्रश्नांची चर्चा, प्रकाशक अरूण जाखडे पदमगंधा, प्रकाशन पुणे २००५, पान. क्र. ३५,३६, ३७
- ५) भांडारकर पु.ल., सामाजिक संशोधन पद्धती, महाराष्ट्र विद्यापीठ, ग्रंथ निर्मिती मंडळ, विद्या बुक्स, औरंगाबाद, १९७६:१४७.
- ६) सहगल एवं सेठी, शारीरिक एवं स्वास्थ्य शिक्षा, कृष्णा साहित्य सदन, नई दिल्ली,२००१
- ७) स्टुअर्ट चैस., गुरूनाथ नालगोंडे, सामाजिक संशोधन पद्धती, कोल्हापूर, फडके प्रकाशन १९८६ :२२
- ८) वर्मा ओमप्रकाश, सामाजिक अनुसंधान की विधियाँ, ग्रन्थुत प्रिंगिंग प्रेस सांकेत नगर, कानपूर, १९८७:३३५
- ९) वाजपेयी एस आर., सामाजिक अनुसंधान तथा सर्वेक्षण, किताब घर, कानपूर-३, पान. न. २२१
- १०) जरारे विजय, संशोधन प्रणाली, सुविधा पब्लिशर्स, ३५-ए, नटराज नगर, इमली फाटक, जयपूर, १९९५:७९

